

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 12/1 2023 s. 80-89, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

SOVYET DEVRİ AZERBAYCAN ANLATILARINDA KAHRAMANIN İNANÇ PROBLEMİ

Sedat ADIGÜZEL*

Fatih EKİCİ**

Elif KOÇ***

Geliş Tarihi: Kasım, 2022

Kabul Tarihi: Şubat, 2023

Öz

Sovyet Dönemi Azerbaycan edebiyatında, sosyalizm realizminin uygulandığı ilk yıllardan itibaren din konusu, anlatıların esas mevzuları arasında yerini almıştır. Bu bakımdan Sovyetler Birliği'nin 'yönelim edebiyatı' anlayışı içerisinde ele alınan en önemli konulardan biri de dindir. Bu dönem hikâye ve romanlarında görülen inanca ve Allah'ın varlığına yönelik sorgulayıcı tutum ile toplumun, özellikle genç nesillerin din algısını değiştirme ve tamamen dinden uzaklaşmış bireyler meydana getirme çabası sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Sovyet Dönemi eserlerinin birçoğunda tezahür eden bu anlayışın aksine 1960 Nesri Dönemi eserlerinde din kavramının varlığı ve insanın manevi dünyası gibi temel kavramların giderek özüne uygun bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

Bu bağlamda çalışmamızda, Azerbaycan Edebiyatının önemli yazarlarından Elçin, İsi Melikzade, Yusuf Samedoğlu, Mevlüt Süleymanlı, Magsud İbrahimbeyov ve Sabir Ahmedov gibi yazarların eserlerinden örnekler verilerek insanın en temel ihtiyaçlarından biri olarak kabul edilen inanma ihtiyacının roman ve hikâye kişileri üzerinden toplumdaki yansımaları ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Edebiyatı, sosyalizm, realizm, din, psikoloji, roman.

THE HERO'S FAITH PROBLEM IN AZERBAIJANI NARRATIVES OF THE SOVIET ERA

Abstract

In Soviet-era Azerbaijani literature, the subject of religion had been included among the primary topics of narratives since the first years of the adoption of socialist realism. In this respect, religion is among the most important subjects addressed within the sense of "orientational literature" in

* Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, sadiguzel@atauni.edu.tr

** Arş. Gör. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, fatih.ekici@atauni.edu.tr

*** Arş. Gör. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, elif.kolikpinar@atauni.edu.tr

the Soviet Union. In the stories and novels of this period, it is observed that there is a common effort to alter the perception of religion by the society and particularly the youth and produce individuals who are completely disconnected from religion through a skeptical attitude towards faith and the existence of Allah. However, in contrast with this approach present in many of the Soviet-era works, it is observed that basic concepts such as the presence of the concept of religion, the spiritual world of individuals and faith slowly began to be addressed in accordance with their fundamentals in the 1960 Prose period.

In this context, in the present study, the social reflections of the need for faith, which is regarded as being among the most fundamental needs of humans, were revealed through novel and story characters by giving examples from the works of important authors of Azerbaijani literature such as Elçin, İsi Melikzade, Yusuf Samedoğlu, Mevlüt Süleymanlı, Magsud İbrahimbeyov and Sabir Ahmedov.

Keywords: Azerbaijani literature, socialism, realism, religion, psychology, novel.

1. Giriş

Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, 30 Aralık 1922’de çoğunluğunu Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinin oluşturduğu birçok devletin katılımıyla Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını almıştır. 1991 yılına kadar varlığını sürdüren bu devlet, Türk dünyası tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bugün bağımsız olarak varlıklarını devam ettiren Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan’ın yanı sıra hâlen Rusya’nın egemenliği altında bulunan Türk cumhuriyetlerinin hem siyasi tarihinde hem de sosyal hayatının şekillenmesinde ve değişiminde uzun süreli bir etkinin kaynağı olmuştur.

Sovyetler Birliği; Bolşevik anlayışına dayalı sosyalist ideoloji temelli bir devlet olarak hüküm sürmüş, bu ideolojik anlayış çerçevesinde hâkimiyet sağladığı bütün ülkelerde sosyalizm öğretilerini hayata geçirmek ve toplumu bu öğretiler ile Komünist Partinin direktifleri doğrultusunda şekillendirmek için çok sert politikalar uygulamıştır. Eğitim, sanat, kültür, ekonomi ve din gibi toplumun bütün alt yapı ve üst yapı unsurlarını kapsayan bu değişim ve ideolojik politikalar, Sovyetler Birliği’nin bütününde -özellikle de Müslüman ve Türk toplumlarında- büyük psikolojik çöküntülere sebep olmuştur.

Dinî yok sayma veya insani sistemlere indirgeme örneğini sosyalist sistemlerde görmekteyiz. Özellikle Sovyetler Birliği Devri’nde din üzerine yapılan baskıların insan ve toplum üzerindeki olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. İnsanların zorla dinlerinden uzaklaştırılmalarının onları hem manevi hem de psikolojik olarak bir boşlukta bıraktığı gözlemlenmiştir. Marks’ın din ile alakalı düşünceleri bu uygulamaların temel alanını oluşturur: “Marx’a göre; tarihe düşünce değil emek yön verir; insan tarihte tarih öncesinden verili olan bir tını gerçekleştirmez, aksine tarihte kendini oluşturur; din ve devlet gibi kurumlar insanın özgürleşmesini değil hakikati örtterek kendine yabancılaşmasını sağlar” (Özyurt, 2014, s. 210).

Sosyalizmin bu temel düşünceleri Sovyetler Birliği’nin din politikalarının da zeminini oluşturmuştur. Sovyetler Birliği öncesinde Rus hâkimiyetinde uzun süredir onlarla yaşamak zorunda kalan Orta Asya Türklüğü baskın ve farklı bir kültürün etkisini uzun süreli olarak hissetmiş ve bu baskının altında kendini muhafaza etmenin uğraşını vermiştir.

Toplumu Bolşevik öğretileri doğrultusunda şekillendirmenin önündeki en büyük engellerden biri, toplum inançları olmuştur. Genelde bütün dinler, özellikle İslamiyet, egemen

ideoloji olan sosyalizmin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Dinlere karşı topyekûn bir mücadele başlatılmıştır. “Ateist propaganda ve dine karşı mücadele, Bolşeviklerin 1917’de iktidarı ele geçirmesinden hemen sonra başladı. Sosyal değişim, Marksist teoriye göre dini ortadan kaldıracak olsa da Leninistler, Partinin, ‘Yeni Sovyet İnsanı’ yaratmada hayati bir adım olarak dini ortadan kaldırmaya aktif olarak yardım etmesi gerektiğini savundular” (Paine, 2009, s. 63). Bu doğrultuda SSCB hukuku içerisinde din ve inanç özgürlüğü ile ilgili birtakım yasalar dikte edildi. Öncelikle 1918 Leninist Kararnamesi ile kilisenin devletten ve eğitimin kilise özelinde tüm dinî kurumlardan ayrılması bildirildi. Ancak buradaki ayrılık belirtilenin aksine devletin bazı dinî liderleri, hatta zaman zaman onların üyelerini tüm yönleriyle kontrol etmesi şeklinde kendini gösterdi (Kiviorg, 2020, s. 396). Aslında başlangıçta alınan bu kararda Rus Ortodoks Kilisesi’nin, Rus İmparatorluğu’nun otokratik yapısıyla geçmişten beri bütünleşmiş durumda olması da etkiliydi. Sosyalist yeni yönetim için, İmparatorluk Dönemi’ne ait tüm otokratik kurumların ortadan kaldırılması esastı. Diğer yandan yeni kurulan sisteme ait sosyalist ideoloji doğrultusunda toplumu şekillendirmek ve eğitmek için de din bir tehdit olarak algılanmaktaydı.

Sovyet yönetimi ‘toplumun kültürel gelişmesinde ve materyalist doğrultuda eğitilmesinde en büyük tehdit olarak dinî görmekteydi. Azerbaycan’daki Bolşevik hükümeti dine karşı aşamalı bir yöntem uyguladı. Önceleri dinî ibadet ve merkezler serbest bırakılmıştır. Ancak kısa süre sonra hükümet din ile devletin ayrıldığını açıkladı. Ardından da ‘toplumun materyalist ve ateist düşüncelerle eğitilmesinde’ en büyük engel olarak dinin varlığını gösterip dine ve din adamlarına karşı savaş ilan etti (Mehmetov, 2009, s. 640).

Sovyetler Birliği’nin genelinde uygulanan bu politikalar, özellikle 1923 yılından sonra daha da şiddetlenmeye ve toplumu kitlesel olarak bir dinden uzaklaştırma ve dinin gereksiz bir yapı olduğuna inandırma uğraşları yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu politikalar doğrultusunda ateizm cemiyetleri kurulmaya başlamış; bu cemiyetlerde gençler, din düşmanı olarak yetiştirilmiş ve dinle mücadele etmeleri doğrultusunda teşvik edilmiştir. Bütün bunlar yapılırken Marks’ın din üzerine düşünceleri ideolojinin temel felsefesi olarak topluma aşılana çalışılmıştır.

İnsan toplumun ve devletin bir parçasıdır. Din ise, toplumun, dünyanın bir tinsel yansımasıdır. Din, insan özünün fantastik bir gerçekleşmesidir. Bu fantastik niteliğiyle din, insanlara gerçek, insansal-dünyasal bir mutluluk yerine, hayali bir mutluluk vaat eder. Bu anlamda din ‘halk için bir afyondur’ bu hayali vaatleriyle din, insanların gerçek dünyasal mutluluğa çaba göstermelerini engeller. Bunun için Marks’a göre dine karşı savaş bu ters dünyaya savaştır. Göğün eleştirisi, aslında toprağın, hukukun eleştirisi olur. Tersliğini yitirmiş bir dünyada, sosyalist bir düzen içinde, artık dinin ve tanrının yeri olmayacaktır (Tunalı, 1993, s. 26).

Marks’a ait görüşler esas alınarak 1929 yılında çıkartılan Dinî Dernekler Yasası ile din karşıtı uygulamalar tüm cumhuriyetlere yayılmıştır. Böylelikle SSCB, amacı mevcut dinlerin ortadan kaldırılması ve dinî inancın engellenmesi olarak tanımlanan “devlet ateizmi (gosateizm)”ni uygulayan ilk devlet olmuştur (Kiviorg, 2020, s. 396).

Bu düşünceler doğrultusunda din karşıtı politikaların çok sert bir şekilde uygulanmaya başlamasıyla Türk dünyasındaki Müslüman halk, Panislamist suçlamasıyla hem gerçek bir terörün hem de psikolojik bir sindirmenin içerisinde düşmüştür. Böylece, sosyalizmin din anlayışı, Müslüman Türkler üzerinde psişik bir terör hâlinde uygulanmıştır. “Bizzat öğrencilerden ailelerinin dinî değerlerine saldırımları istenmekte ve bunun karşılığında kendilerinin

ödüllendirileceği söylenmekteydi. Bu psikolojik baskı sonucunda babaannesinin çarşafını okula getirerek yakan çocuk kahraman ilan edilmiştir” (Mehmetov, 2009, s. 641)

Bu çalışmada, Sovyetler Dönemi’nde dine yönelik uygulanan yasaklar çerçevesinde, roman ve hikâye kişilerinde meydana gelen inanç problemlerinin birey ve toplumdaki yansımaları ortaya konulmuştur.

2. Sovyet Dönemi Din Anlayışının Edebiyata Yansımaları

Sovyetler Birliği’nin kurulması ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nde siyasi yapıdaki değişikliğe paralel olarak edebiyat ve sanat anlayışında da köklü değişikliklerin olduğu görülür. Özellikle Komünist Parti’nin politikaları neticesinde edebiyatta başlayan yönelim edebiyatı anlayışı, dönem edebiyatını Sovyet ideolojisinin reklam aracı hâline getirmiştir. Bu devrin aydınları ya rejimin isteklerine uygun olarak eserler vermiş ya da eser vermeyi bırakmışlardır. Sosyalist gerçekçilik anlayışı ile verilen eserlerde ise toplumun var olan gerçekleri değil, Sovyet yönetiminin istekleri yerine getirilmiştir. Edebi eserler bir ideoloji kitabına dönüşmüş, yazarlar ve şairler kendi düşüncelerini ve toplumsal gerçekleri yansıtmaktan uzaklaşmışlardır. Stalin’in ölümü ve İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte Sovyetler Birliği’nde başlayan kısmi bir rahatlama edebiyatta da kendini hissettirmiş, yazarlar kendi düşüncelerini ve toplumsal gerçekleri yavaş yavaş eserlerine yansıtmaya başlamışlardır. Özellikle 1960’lı yıllardan sonra yazılan eserlerde toplumsal gerçeklerin daha fazla yansıtıldığı gözlemlenmektedir. Eserlere yansımaya başlayan toplumsal gerçeklerle birlikte, Sovyetlerde dinle ilgili baskıların toplumu ve bireyleri nasıl etkilediği eserlerde ele alınan konular arasına girmeye başlamıştır.

Sosyalizm realizmi kuralları çerçevesinde yazılan eserlerde din temasının işlenmesine müsaade edilmemiştir. 1960 sonrası eserlerde ise dinin genellikle temel kavramlar üzerinden ele alındığı görülmektedir. Allah ve peygamber inancı; dua, Kur’an, günah ve sevap kavramları ile anlatılmaktadır.

Din, insanoğlunun dünyada var olduğu andan itibaren onunla var olan inanma, güvenme ve ibadet etme arzusunun temel kaynağı olmuştur. İnsan, bedeni ve ruhuyla bütün bir canlı olması dolayısıyla inanma ihtiyacı onu ruhen, psikolojik olarak güçlendiren bir kaynak olmuştur. İslam düşünürleri dini genel anlamıyla şöyle tarif etmektedirler: “Akıllı insanları kendi istekleriyle doğru yola götüren (ve peygamberlerin vahiy ve ilhamına dayanan) ilahi bir kanundur” (Karaman, 1968, s. 30). Bu tanımla birlikte yapılan yorumların tamamında dinin, insanın dünya ve ahirette mutluluğu ve huzuru için en önemli değer olduğu bütün dinî kaynaklarda belirtilmektedir. Batılı kaynaklarda ise bu konuda en güzel tanımlardan birini Max Müller yapmıştır: “Bu bakımdan Max Müller dini, ‘insanın ahlaki yapısını etkileyen tezahürler altında sınırsız olanın kavranması’ olarak tanımlamıştır. Ona göre bu tabii dindir (Natural Religion) ve tüm insanlıkta ortaktır” (Max Müller, 1881, s.188; Sharpe, 1975, s. 39; Karataş, 2016, s. 80). İnsanın varlığının işareti olan her alanda onun dinine, inancına ve ibadet alanına dair her türlü ize rastlanmaktadır. İlk dönem mitolojik metinlerinde rastlanan inanç izleri, arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılar bunun örnekleridir. Özellikle mitolojik metinlerde de insanın toplumsal yaşamında ve iç dünyasında, inancın ve inanma ihtiyacının geçmişten günümüze ne kadar geniş ve önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Dinin; insanoğlunun hayatında çok önemli bir yeri olmasına ve onun bireysel, toplumsal yaşamını şekillendirmedeki değerine karşın Azerbaycan edebiyatında Sovyet edebî anlayışı ile yazılan ilk eserlerden itibaren sosyalizmin temel anlayışlarından biri olan bireydeki Allah

inancının yok edilmesi ve ateizm fikrinin yaygınlaşması düşüncesinin roman ve hikâyelere yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Sosyalist gerçekçi anlayışla eser veren yazarların eserlerinde de din konusu genellikle hiç ele alınmamakla birlikte insanda var olan yaratıcı düşüncesinin varlığının kendini koruduğu dikkati çekmektedir. Bir yazar her ne kadar başka ideolojilerin başka kültürlerin etkisi altında kalırsa kalsın içinden çıktığı toplumun değer yargılarından tamamen sıyrılması mümkün değildir. Bu bakımdan kendi kültürüne dair izler, onun eserlerinin konularında, mekânlarında ve kahramanlarında ortaya çıkmaktadır. “Din sosyal ilişkilere ve sosyal hayata hem fert vicdanında etkili olmak suretiyle hem de kültür yapısını oluşturan unsurlardan biri olarak örf, adet, gelenek ve görenek halinde yansımaktadır” (Şentürk, 1997, s. 180). Magsud İbrahimbeyov’un, eserlerindeki kahramanlarda Allah inancının varlığı sadece dilde kalsa da varlığını devam ettirdiği görülmektedir (İbrahimbeyov, 1985). Fakat sosyalizm realizminin ilk dönemlerinde eser veren yazarlar, genellikle din konusuna hiç temas etmemiştir. Mir Celal’in (Celal, 1986) ve Celal Memmedov’un (Memmedov, 1978) hikâyelerinin birçoğunda hiçbir dinî unsura rastlanmamaktadır.

Edebiyat üzerindeki baskılarda kısmi rahatlamamanın hissedilmeye başladığı 1950’li yıllardan sonra roman ve hikâyelere yansıyan toplumsal gerçeklerde halkın içindeki Allah inancının hiçbir zaman kaybolmadığı ve görünüşte Allah’a inanmıyormuş gibi davransa da iç dünyasında mutlaka bir inanca sahip olduğu ve bu inancın bir korku değil bir ümit taşıdığı anlatılmaktadır. Azerbaycan edebiyatında 1960 Nesri’nin önemli temsilcilerinden biri olan Elçin’in Ölüm Hükümü romanında Abdul Gafarzade ile Ferit Kazımlı arasında geçen diyalogda da aynı konunun işlendiği, Allah’a olan inancının sadece halk arasında Sovyetleri temsil düzeyinde olan kişilerin de bu inancı kaybetmedikleri anlatılmaktadır. “Ferit Kazımlı artık dayanamadı, gazeteyi aşağı indirdi ve büyük süslü gözlüğünün arkasından dikkatle Abdul Gafarzadeye baktı.: -Allah’a çok inanıyor musun? –Benim inanıp inanmamamın ne önemi var, yoldaş Kazımlı? Allah vardır da” (Efendiyev, 1996, s. 120). Sabir Ahmedov, İsi Melikzade, Yusuf Samedoğlu, Mevlüt Süleymanlı gibi yazarların roman ve hikâyelerinde insanların inançlarını hangi şartlar altında olurlarsa olsunlar kaybetmedikleri görülmektedir. Yazarlar, insanların inançlarını kaybetmeme ve dinî geleneklerini sürdürme konusundaki ısrarlarını daha çok sıradan halk yerine Sovyetler Birliği’ne hizmet eden ve eserlerde rejimin temsilcisi olarak görünen karakterler üzerinden yapmışlardır. Bu durum sadece Türk dünyası yazarları için değil Rus yazarları için de geçerlidir. İlk kez tereddütte bile olsa, din Sovyet edebiyatına girmiştir... Wirta’nın romanı olan Sarp Dağlarda hatta bir dindar Komsomol (Sovyet Gençlik Teşkilatının adı) tipi vardır. Parti teşkilatı sekreteri besbelli şok olmuş bir durumda ‘şu hâlde sen Tanrıya inanıyorsun, değil mi’ diye sorar. Genç: ‘Başka nasıl olur? Tanrısız bir adım bile atılamaz’ diye cevap verir...” (Rühle, 1990, s.155).

Din, insan ruhunun korunması ve insanın diğer canlılardan farklılaşmasında önemli bir role sahiptir. “Dinî pratiklerin (ibadet, dua, zikir vb.) günlük hayattaki önemine dikkat çeken Jung, Freud’un aksine dinin ruh sağlığını koruma ve geliştirmede kritik bir işlev gördüğünü ileri sürmüştür” (Karaca, 2015, s. 17). Bu düşünceler dinin insan psikolojisi üzerinde ne kadar etkili olduğunun da izahıdır. Aynı zamanda araştırmacıları din-psikoloji-bilinçaltı-ruh sağlığı-inanma ihtiyacı vs. alanlarda mukayeseli bir çalışmaya yönlendiren de dinin insanın ruh sağlığını koruduğu yönündeki düşüncelerdir. Din ve psikoloji ilişkisi kendisine geniş bir inceleme alanı bulmuştur. “Bilimsel bir araştırma alanı olarak din psikolojisi, her ne kadar çok inanan insanları subjektif hayatını önceliyorsa da esas konu Tanrı’yla ilişki içinde olmanın veya olmamanın nedenleri ve sonuçlarıdır” (Karaca, 2015, s. 55). İnsanın kendini farklı hissetmesinde ve farklı

olma bilincine ulaşmasında dinin fonksiyonu ve ona duyulan ihtiyaç insan ruhu için göz ardı edilemez bir durumdur. Dinî inanca sahip bir insanın yaşayacağı manevî dinginlik onun günlük yaşamını ve başka insanlarla olan ilişkilerini de daha anlamlı kılmaktadır. Din ile ilişkisi bulunmayan insan neredeyse yoktur. Her insanın din ile uzak veya yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Ateist olduğunu söyleyen insanların dahi kendi inançsızlıklarına bir gerekçe bulma çabalarında dinle ilgili bir uğraş içinde yer almaları, din-insan ilişkisinin psikolojik bir yansımasıdır.

Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan ve farklı dinlere mensup olan milletlerin millî varlıklarını sürdürmelerinde ve millî bir bilinç oluşturmada dinin yeri önemli bir unsur olarak dikkat çekicidir. Bu durum hem edebî metinlerde hem de sözlü kültür unsurlarında açık bir şekilde kendini göstermektedir.

Din insanoğlu için bir ihtiyaçtır ve bu ihtiyaçtan mahrum edilen insanın bu gereksinimini karşılayamamaktan kaynaklı ruhsal bunalım yaşadığı görülmektedir. Buna bağlı olarak din duygusuyla birlikte insan ruhunun geliştirdiği aidiyet duygusu da onun yaşadığı sosyal, kültürel ve ideolojik yapıya olan bağlılığını etkilemektedir. “Din şuuru da din duygusuna dayalı olarak insanın daha çok zihni hayatının gelişmesine bağlıdır. Ayrıca, sosyo-kültürel çevre ile de iç içe bir durum arz eder ve deruni bir olaydır” (Şentürk,1997, s. 71) Bu bakımdan dinin örf, adet, gelenek, töre, günlük yaşam ve sosyal ilişkilerle sıkı bir ilişkisi söz konusudur. Hem toplum hem de birey bu ilişkinin etkisi altındadır. Din duygusunun baskılanması ve bireyin bu ihtiyacından uzaklaşması özellikle de bir baskı sonucunda bunun gerçekleşmesi birey-toplum ilişkisini olumsuz yönde etkilemektedir.

Yusuf Samedoğlu'nun, Kıyamet Günü romanında Zülfikar'ın cenaze töreni İslami kurallara ve ritüellere uygun olarak yapılır. Aslında Zülfikar, eski bir Bolşevik ve din düşmanı olarak tanınır fakat inancını hiçbir zaman kaybetmemiştir. “Orada yavaşça Kuran'ını, Yasin'ini okudu. Çünkü Zülfikar Kişi eski Bolşevik olsa da gençliğinde etraftaki camileri kapatmasıyla ünlense de her zaman sözünün başında da sonunda da Allah demeyi ihmal etmemiştir” (Samedoğlu, 1995, s. 74). Elçin'in Ak Deve romanında Muhtar'ın, Eşi Kübra'nın cenaze töreninde gizli gizli olsa Kur'an okutturması ve cenazenin İslami geleneklere göre defnedilmesini istemesi, devlet içerisinde gizli görev yapacak kadar sistem yanlısı olanların görünüşte din düşmanı gibi davransalar bile gerçekte içlerindeki inancı kaybetmediklerinin bir örneği olarak sunulmuştur. “Çünkü Muhtar'ın din düşmanı olduğu, Muhtar gibi bir adamın kendi ölüsü için imam çağırmasının sıradan halka kötü etki edeceği söyleniyordu. Gerçi mahallemizde Muhtar'ın gizlice Molla Esadullah'a para verip Yasin okuttuğu, kimseye söylememesi için korkuttuğu da söyleniyordu” (Efendiye, 1999, s. 123).

Roman ve hikâyelerde, Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan din yasaklarının da ele alındığı görülmektedir. Özellikle Stalin Devri'nden sonra yazılan eserlerde bu yasakların insanlar üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsedilmiştir. Bu yasaklar yüzünden halk hem dinini öğrenmekten uzak kalmış hem de dinî duyguları sömüren sahtekârların tuzağına düşmüştür. “Kabristanlıkta mollalık yapanların meslekleri de ilginçtir. Bunlar bir zamanlar okullarda ateizm dersi veren öğretmenler, hapishaneden çıkmış düzenbazlar ve eski sirk artistleridir. Bütün bu yapılanlara rağmen insanlar dinî duygularını kolay kolay kaybetmezler” (Adıgüzel, 2011, s. 153). Sovyetler Birliği'nde ilk yasaklanan kitaplardan biri Kur'an-ı Kerim olmuştur. Özellikle Türkçe Kur'an basılmasına izin verilmemiştir. Rusça olarak basılan Kur'an ise özel izinlerle kullanılabilmiştir. Ak Deve romanında, evi polis tarafından bir gece baskınıyla aranan

Aliabbas'ın evinde gizli bir dolapta küçük bir Kur'an-ı Kerim bulunması, yine Ölüm Hükmü romanında Kur'an'ın yasak olduğunun vurgulanması Sovyetler Birliği'nin insanların inançları üzerine uyguladığı baskıların romanlara yansımalarından örneklerdir. Müslümanların; Kur'an'ı öğrenemediklerinden ölümlerinin ruhlarına Kur'an okutabilmek için sahte mollaların veya eskiden ateizm dersleri veren, daha sonra mezarlıklarda para karşılığında gizli gizli Kur'an okuyan ateizm dersi öğretmenleri gibi din sahtekârlarının tuzaklarına düşüşleri eserlerde yer bulmuştur. Elçin'in Ak Deve romanında Sovyet Gizli Teşkilatında çalışan Muhtar'ın bile ölen eşi için Molla Esadullah'a Kur'an okuttuğu görülmektedir. İsi Melikzade'nin Durulma adlı hikâyesinde ise Müslümanların uygulanan yasaklar nedeniyle temel dinî vecibelerini bile yerine getiremeyecek kadar dinden uzaklaşmalarına, bu durumun halkın psikolojisinin bozulmasına ve ahlaki değerlerin zedelenmesine yol açtığından bahsedilmektedir. Hatta o dönemde toplumun en büyük problemleri olarak eserlerde karşımıza çıkan alkol, rüşvet ve her türlü ahlaksızlığın temel nedenlerinden biri olarak insanların dinlerinden ve geleneklerinden uzaklaşmaları gösterilmiştir. "Bu iş midir? Adınızı aksakal koymuşsunuz, bu vakte kadar bize kelime-i şehadeti öğretmemişsiniz. Müslümanın kelime-i şehadeti bilmesi gerekir ki öbür dünyaya kâfir gitmesin" (Melikzade, 1990, s. 20-21).

Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan politikalar neticesinde Kur'an'ın yasaklanmasının yanı sıra 'din tebliği' yaptığı iddia edilerek camiler ve bütün dinî kuruluşlar yasaklanmıştır. Camilerin büyük bir kısmı ya kapatılmış ya da asli amaçlarının dışında kullanılmıştır. Amacı dinsiz bir toplum meydana getirmek olan Sovyetlerin, dinî mekânlara ve gerçek din adamlarına karşı tavrı da oldukça sert olmuştur. Özellikle Stalin Dönemi'nde uygulanan şiddet ve yıldırma politikalarından gerçek din adamları çok fazla etkilenmişlerdir. Birçoğu ya kurşuna dizilmiş ya da sürgünlerde yaşamlarını kaybetmişlerdir. "Bunun ardından İslam'a yönelik iki saldırı geldi. Ancak Gorbaçov döneminde (1986) başlatılan kampanya, genel liberalleşme havası içinde kaybolup gitti. En ağır darbeyi vuran Kruşçev'di: 1958-64 arasında resmi camilerin %25'i kapanmak zorunda kaldı..." (Roy, 1997, s. 205) Sovyetler Birliği'nin dinî değerlere karşı bu olumsuz tavrı, Müslüman halkı dinden uzaklaştırma çabaları; halkı dinden uzaklaştırmış fakat dinsiz yapamamıştır. Camilerin yıkılması, mescitlerin farklı işler için kullanılması, Kur'an'ın yasaklanması, mezarlıkların bütün dinler için ortak hâle getirilmesi bu sembollerinin halkın gözünde daha fazla kutsallaştırmıştır.

Bununla birlikte, Sovyet otoriteleri camilerin tahribine yönelik de bir kitle kampanyasına girişirler. 1928'de başlayan bu kampanya II. Dünya Savaşı'na kadar sürer. Camilerin tahribini, kapatılmasını ve okullara, sinemalara, kulüplere, kızıl köşelere ve okuma yerlerine dönüştürülmesini ihtiva eden kampanya öylesine müthiş bir hızla yürütülür ki 1929-39 yılları arasında 25.000'e yakın cami ortadan kaldırılır (Naskali- Şahin, 2007, s. 242).

Bu dönem Türk dünyası romanlarında bu temanın dinî öğeler arasında işlendiği ve bu mekânların insanların, özellikle de Müslümanların gözünde daha değerli hâle geldiği vurgulanmıştır.

Bunlar taşlara da düşmandılar. Bibiheybet'teki o güzel camiyi -ki adam bakınca güzelliğine hayran oluyordu- havaya uçurup dağıttılar, yer ile yeksan ettiler. Maştağa'daki o kadim camiyi de öyle. Azerbaycan'da ne kadar tarihi cami tahrip edildi. Şekide'ki o kadim, o güzel cami de keza... Dünyanın en günahsız yeri mezarlıktır, oraya da el attılar, orada da makbereleri dağıttılar. Kabristanlıkta da kötülük aradılar. Hangisini diyessin? Yahşi, ey alçaklar, ey vicdansızlar, ey nankörler, ey adını yeni hayat kurucusu koyup hayatı dağıtanlar yahşi, diyelim ki camiler

Müslümanlıktır, siz de İslam'la kanlı bıçaklısınız. Peki, o zaman Bakü'nün en güzel yerindeki o kocaman Aleksandır Kilisesinin niye taşını taş üstünde bırakmadınız, niye uçurup yok eylediniz? (Efendiyev, 1996, s. 202).

Bu dönem roman ve hikâyelerinde dindarlık kavramının da dikkat çeken bir yansıması vardır. Bu kavramın genel manada sadece Allah'a inanmak şeklinde bir dindarlık anlayışına büründüğü söylenebilir. “Çünkü dinî yaşayışın başında Allah inancının yaşanması gelmektedir. İnsan bunu içinde samimiyetle yaşadığı zaman en yüksek ve en değerli bir yaşayışa ulaşmış olur” (Şentürk,1997, s. 59). Roman ve hikâye kahramanlarının dindarlığı eserde temsil ettiği statüye göre değişiklik göstermektedir. Rejimi temsil eden karakterlerin dindarlığı gizli bir Allah inancı şeklinde tezahür ederken, halkın -özellikle yaşlı kesimin- dindarlığında Allah inancının yanı sıra namaz kılmak, ezberden sure bilhassa Yasin ve dua okumak, oruç tutmak şeklinde daha İslami ve daha dine yakın bir halk dindarlığı görülmektedir. Ölüm Hükmü romanında Hatice Kadın, Ak Deve romanında mahallenin kadınları, Emine ve Ziba Teyze, bu romanda ise Ziba Teyze bunlara örnek olarak gösterilebilir. Sabir Ahmedov'un, Gidenlerin Dönmesi romanında Şeker Hala, İsi Melikzade'nin Durulma hikâyesinde Abdullah vs. bu saf dindarlığın örnekleridir.

Sonuç

Özellikle dinin yerine konulmaya çalışılan veya dinin yerini almaya çalışan sistemlerin din kadar kapsayıcı olmaması ve manevi bir tatmin sağlayamaması dolayısıyla bu sistemler dinin, insana sağladığı iç huzuru teminden uzaktırlar. Din bir ideoloji değildir. Bu nedenle bir dine mensup olmakla bir ideolojiye bağlı olmak aynı anlamı ifade etmez ve insan için de aynı duyguya hitap etmez. Dindar insan dindarlığından ve dinî birtakım fikirlerinden dolayı bir ideolog değildir. Hiçbir ideoloji insandaki inanma ve ibadet ihtiyacının yerini alamamıştır. “Dindar bir insanın bir ideolojiye bağlandığını söylemek, kesin olarak uygun bir tasvir değildir. Zira aynen herhangi bir varlıkla ilişkide olduğu gibi, dindar insan için ilahi varlık belli bir tasavvuruna sahip olduğu canlı bir varlıktır” (Hökelekli, 1993, s. 73).

Sovyetler Birliği, sosyalist bir egemen devlet olarak yaklaşık yetmiş yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Kurulduğu yıllardan itibaren sosyalist ideolojinin halk tabanında kabul görmesi ve daha geniş kitleler üzerinde etkin olabilmesi için farklı politikalar izleyen Sovyet yöneticileri ve ideologları, edebiyatı kitle üzerindeki en etkili araç olarak görmüş ve onu Sovyet ideolojisinin reklam aracı olarak kullanmışlardır. Edebiyatta ‘yönelim edebiyatı’ anlayışının hâkim olduğu bu dönemde sınırları merkezi yönetim tarafından belirlenen ve sosyalizm realizmi olarak adlandırılan Sovyet Devri Edebiyatı yazarı ve eseri kontrol altında tutarak kendi ideolojisinin reklamını yapmayı, özellikle de yeni yetişen nesiller üzerinde, sosyalist ideolojinin daha iyi ve gönüllü olarak benimsenmesini hedeflemişlerdir. Edebi eserlerde, özellikle roman ve hikâyelerde, sosyalizmin temel prensipleri, ekonomi anlayışı, dine bakışı gibi konuların temel anlatı olarak işlenmesine büyük gayret göstermişler; böylece sosyalist bir edebî anlayışın yaygınlaşmasını sağlamışlardır.

Sovyetler Birliği'nin ‘yönelim edebiyatı’ anlayışı içerisinde yazarların ele aldığı konulardan biri de dindir. Eserlerde kahramanın dine bakışı, toplumun din anlayışı, dinin toplumun ilerlemesi önündeki en büyük engellerden biri olması, Allah inancı ve Allah'ın varlığının sorgulanması ve genç nesillerin dinden tamamen uzaklaştırılıp sosyalizmin din anlayışını benimseyen bireyler hâline getirilmesi uğraşı; Sovyet Dönemi hikâye ve romanlarında din konusunda ele alınan temel mevzular olarak dikkat çekmektedirler.

Sovyet Devri Azerbaycan Edebiyatında da sosyalizm realizminin katı kuralları ile uygulanmaya başladığı ilk yıllardan itibaren din konusu, anlatıların esas mevzuları arasında yer almıştır. 1960 Nesri olarak adlandırılan, sosyalizm realizmi kurallarının bir grup yazar tarafından terkedildiği döneme kadar eserlerde din konusu ya tamamen göz ardı edilmiş, sanki hiç yokmuş gibi hiç değinilmemiş ya da din, eskinin ve geri kalmışlığın bir sembolü olarak gösterilmiştir. 1960 Nesri Dönemi eserlerinde ise din kavramının varlığı, insanın manevi dünyası ve Allah inancı gibi temel kavramların yavaş yavaş özüne uygun bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Özellikle kahramanın iç dünyasının değer kazanmaya başladığı Yeni Nesir Dönemi hikâye ve romanlarında kahramanın inanma ihtiyacının psikolojik boyutu da eserlerde yer almaya başlamıştır. Yukarıda örneklerini vermeye çalıştığımız her iki dönem eserlerinin de din ve dinsizlik; Allah'a inanma ve inanmama veya dinî sadece en temel kavramlarıyla kabul etmenin ve insanın en temel ihtiyaçlarından biri olarak kabul edilen inanma ihtiyacının roman ve hikâye kişileri üzerinden toplumdaki yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Adıgüzel, S. (2011). *Elçin, edebiyat sosyolojisi açısından romanları*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Celal, M. (1986). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Efendiyev, E. (1996). *Ölüm hükmü*. Akt.: Yusuf Gedikli. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Efendiyev, E. (1999). *Ak deve*. Akt.: Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hökelekli, H. (1993). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbrahimbeyov, M. (1985). *Böyük şəhərin nağılları*. Bakü: Gençlik.
- Karaca, F. (2015). *Din psikolojisi*. Trabzon: Eser Matbaacılık.
- Karaman, A. (1968). *Dinler tarihi*. İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Karataş, İ. E. (2016). Max Müller'e göre dinin ortaya çıkış sürecinde sınırsız (kutsal) fikri. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 54 - 86.
- Kiviog, M. (2020). *Religious freedom and security in eastern europe and central asia, staat – religion – Recht* (Editörler: Kerstin von der Decken ve Angelika Günzel) içinde, s. 393-410.
- Memmedov, C. (1978). *Hale*. Bakü: Yazıçı Neşriyyat.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda siyasi ve etnik yapı eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Melikzade, İ. (1990). Durulma. *Azerbaycan Edebi-Bedii Jurnal*, No: 8.
- Naskali, E.G. ve Şahin, L. (2007). *Stalin ve Türk dünyası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özyurt, C. (2014). Marx'ta yanılısma ve ideoloji olarak din. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 207-240.
- Paine, C. (2009). *Militant atheist objects: anti-religion museums in the soviet union*. Present Pasts, Vol. 1, 61-76, doi:10.5334/pp.13.
- Roy, O. (1997). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Rühle, J. (1990). *Edebiyat ve ihtilal*. Çev: Sedat Umran, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Samedoğlu, Y. (1995). *Kıyamet günü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şentürk, H. (1997). *Din psikolojisi*. Konya: Esra Yayınları.
- Tunalı, İ. (1993). *Marksist estetik*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Extended Abstract

The Soviet Union ruled as a state based on socialist ideology rooted in the Bolshevik perspective, and within the framework of this ideological understanding, it implemented very harsh policies to materialize the teachings of socialism in all the countries it governed and to shape the society in line with these teachings and the directives of the Communist Party. These changes and ideological policies, which covered all infrastructural and superstructural elements of the society such as education, art, culture, economy, and religion, caused major psychological breakdowns throughout the Soviet Union, particularly in Muslim and Turkish societies.

These fundamental views of socialism also formed the basis of the religious policies of the Soviet Union. Before the Soviet Union, Central Asian Turkishness, which had to live under Russian domination for a long time, experienced the influence of a dominant and different culture in the long term and struggled to preserve itself under this pressure.

One of the biggest obstacles to shaping society in line with Bolshevik teachings was societal beliefs. All religions in general, and Islam in particular, were viewed as the greatest obstacle to the dominant ideology of socialism. An all-out struggle was launched against religions.

The policies implemented across the Soviet Union began to intensify, particularly after 1923, and efforts began to intensify to massively alienate society from religion and to convince it that religion was an unnecessary construct. In line with these policies, atheism societies began to be established; in these societies, young individuals were raised as enemies of religion and encouraged to fight against it. While all these were being done, it was attempted to instill Marx's ideas on religion into society as the core philosophy of the ideology. Accordingly, within the framework of the rules of socialist realism, the theme of religion was not allowed in literary works. In the works published after 1960, it is observed that religion is generally addressed through basic concepts. The belief in Allah and the prophet is described through the concepts of prayer, the Qur'an, sin, and good deeds. Despite the prominent place of religion in human life and its value in shaping individual and social lifestyles, it is observed that since the first works published based on the Soviet literary understanding in Azerbaijani literature, the idea of destroying the individual belief in Allah and spreading the idea of atheism, which is one of the basic concepts of socialism, has been sought to be planted in novels and stories. It is notable that in the works of the authors who wrote with a socialist realist perspective, the subject of religion is generally not addressed at all, but the presence of the idea of a creator in individuals is preserved. No matter how much a writer is influenced by other ideologies and cultures, it is not possible for them to completely escape the value judgments of the society they come from. In this respect, traces of an author's own culture emerge in the subjects, places, and heroes in their works.

In the social realities reflected in novels and stories published after the 1950s, when a partial relaxation in the pressures on literature began to be felt, it is expressed that the belief in Allah in the public has never disappeared and that even if individuals pretend not to believe in Allah on the surface, they definitely hold a belief in their inner world and that this belief is not a form of fear but of hope. In the dialogue between Abdul Gafarzade and Farit Kazımlı in the novel *Ölüm Hükmi* by Elçin, one of the most prominent representatives of the 1960s prose in Azerbaijani literature, the same issue is covered, and it is stated that even those whose belief in Allah is merely representative of the Soviets in the society do not lose this belief. The authors mostly expressed their insistence on the people's retention of their faith and the continuation of their religious traditions through the characters who serve the Soviet Union and appear as the representatives of the regime in their works, rather than ordinary people. This is true not only for the authors of the Turkic world but also for Russian authors. It is observed that the novels and stories also address the religious prohibitions imposed during the Soviet period. Particularly in the works written after the Stalin era, the negative effects of these prohibitions on people are mentioned. Because of these prohibitions, the people both stayed away from learning about their religion and fell into the trap of impostors who exploited religious sentiments.

In the novels and stories of this period, the concept of religiosity has a remarkable reflection, as well. In general terms, it can be said that the concept of religiosity has taken on an understanding of piety as only believing in Allah. The religiosity of the heroes in the novels and stories varies according to the status they represent in the work. While the religiosity of the characters representing the regime is manifested in the form of a secret belief in Allah, the religiosity of the people, especially the elderly, is more Islamic and closer to religion, reflected in the form of praying, reciting surahs (especially Yasin) and prayers from memory, and fasting, in addition to the belief in Allah.